

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ЗМІСТ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОЇ РОБОТИ В ШКОЛАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

*У статті розглядаються питання впливу нацистської окупаційної політики на школи
Правобережної України. Особлива увага приділяється ідеологічному змісту освіти. Зроблено
висновки щодо головної мети політики нацистів у галузі освіти: перетворення освіти на зняряддя
утвердження "нового порядку".*

В останнє десятиліття увагу дослідників у галузі освіти привертає стан шкільництва в роки Великої Вітчизняної війни. Проте переважна більшість публікацій висвітлює становище освіти до або після воєнного періоду та на територіях, які не були окупованими. Серед наукових праць переважають публікації, присвячені військовим і політичним подіям, соціально-економічним процесам, а от ґрунтовних досліджень про організацію навчального процесу в Україні в цей період є досить небагато. Події Великої Вітчизняної війни відображені в великій кількості публікацій, та водночас, без перебільшення можна твердити, що дослідження проблем освіти на окупованих територіях є недостатнім.

Найвні художні та мемуарні літературні джерела, періодична преса, архівні документи компенсувати цю прогалину, звичайно ж, не можуть. Основними причинами, які зумовили такий стан справ у висвітленні теми, були, по-перше, ідеологічні мотиви – радянська історіографія замовчувала будь-яку проблематику, що не вважалася політично важливою або йшла врозріз із партійною лінією у тлумаченні історії, по-друге – існували заборони на доступ дослідників до архівних документів. Завдяки розсекреченню документальних свідчень, у яких війна була зафіксована в усіх її суперечливих проявах, зображення минулого стало більш зрозумілим.

Таким чином, актуальність історико-педагогічного дослідження проблеми організації навчального процесу на Україні в період Великої Вітчизняної війни очевидна. **Метою статті** є аналіз організації та змісту навчально-виховної роботи в школах Правобережної України в 1941-1945 рр.

Відповідно до стратегічних планів командування вермахту один з головних ударів на початку війни проти СРСР спрямовувався на територію України, яку німецьке командування розглядало як важливу сировинну і продовольчу базу. "Мені потрібна Україна, – відверто говорив Гітлер, – щоб нас не змогли ослабити голодом, як то було під час попередньої війни". Вже протягом перших місяців війни гітлерівські війська окупували більшу частину України. Нацистські органи цікавив, насамперед, економічний аспект, і тільки завдяки діяльності українських активістів гітлерівці зіткнулися з питаннями освіти. У планах окупантів не розглядалося питання політики в галузі культури; вони розглядали питання освіти не в інтересах українського народу, а в контексті завдань, які ставилися перед окупаційною адміністрацією. Верхівка німецького командування вважала відкриття шкіл і вищих навчальних закладів зайвим, у німецьких лідерів не було єдиної думки стосовно розвитку шкільництва на окупованих територіях. Як зазначає М. В. Коваль, Гітлер давав вказівки щодо того, яку освіту можна давати окупованим народам: "Якщо ми будемо навчати росіян, українців і киргизів читати і писати, то згодом це обернеться проти нас... Не можна, щоб вони знали більше, ніж значення дорожніх знаків. Навчання в галузі географії може бути обмежено однією фразою: столиця Райху – Берлін... Математика й тому подібне взагалі не потрібні". Рейхсфюрер СС Генріх Гімлер наголошував: "Для ненімецького населення на Сході не повинно бути ніяких шкіл, крім чотирикласної початкової школи. Початкова школа має ставити своєю метою навчати учнів тільки рахувати максимум до 500 і вмінню підписатись, старанність і слухняність є божою заповіддю. Вміння читати я вважаю необов'язковим. Щорічно повинна проводитися фільтрація дітей у віці від 6 до 10 років для відбору повноцінних і неповноцінних дітей" [1: 14].

На думку В. В. Ленської, Е. Кох поділяв погляди Гітлера стосовно навчання українських дітей, і висловлював думку так: "Українцям не треба думати про школи й університети, тому що вони зобов'язані працювати, для роботи освіта не потрібна. Відкриття навчальних закладів вважаю недоцільним, бо тубільцеві-хліборобові і тубільцеві-робітникам освіта лише шкодить" [2: 81]. Приблизником певних послаблень в питаннях культурного розвитку українців був А. Розенберг, міністр східних територій. На його думку, важливим чинником, який мав зумовити добровільну співпрацю українського населення з німецькою владою, була "толерантність до їх (українського) культурного життя". Проте позиція Розенберга і його прихильників зазнала краху, так як нацисти не збиралися займатися питаннями культурного розвитку на окупованих територіях, хоча припускали можливість функціонування початкових шкіл.

Таким чином, однозначно сформулювати завдання та цілі шкільної політики, впроваджуваної окупантами в Україні, важко. Як зазначено вище, протилежними були заходи щодо шкільної політики керівників, безпосередньо причетних до справ в Україні: рейхсміністра А. Розенберга та рейхскомісара Е. Коха. Е. Кох цілком поділяв погляди Гітлера, що політика більшовиків перетворила українців на сіру безвольну масу, і вважав, що, по можливості, їх у такому стані потрібно утримувати. А. Розенберг дотримувався думки, що варто залучати місцеве населення до заходів з остаточного знищення більшовизму. Для цього треба проводити посилену і цілеспрямовану роботу, зокрема, організувати школи для навчання місцевої молоді, які б сприяли втіленню заздалегідь сформованих планів німців щодо долі населення окупованих територій. Він вважав, що в дозволених школах українська молодь повинна виховуватися для нових життєвих позицій та нових цінностей. У роки окупаційного режиму на українських землях німецька влада вважала школи засобом денационалізації населення. Як зазначає історик В.Гінда, дітей та доросле населення намагалися поневолити, позбавити його історичної пам'яті та національної свідомості. Від вчителів українських шкіл вимагалось виконувати наступні завдання: виховувати в учнів працелюбність, доброзичливість, акуратність, любов до батьків, "повагу до визволителя України від більшовицького іга – А. Гітлера і німецького народу з його великою культурою" [3: 48].

Як зазначає чеська дослідниця Бланка Єржабкова, серед знайдених документів про впровадження шкільної освіти переважали два типи розпоряджень. Один тип документів, які, напевно, були створені для української громадськості, містить обережні вказівки, щоб зайвий раз не хвилювати населення. Це простежується в документах про семирічну освіту в школах. Особливо старанним учням була навіть обіцяна професійна та вища професійна освіта. Другий тип документів містив примітки "секретно", "таємно" і був призначений для високопосадовців, переважно німецьких службовців. У цих документах говориться про організацію чотирирічної народної школи як єдиної виховної установи на окупованих територіях.

Аналіз цих документів дає можливість зробити такий висновок. У "Розпорядженні про обов'язкове навчання української молоді" йшлося про освіту українських дітей в українських народних школах. Цим положенням вимагалось охопити школами дітей, яким у 1942 році виповнилося сім років і які були психічно та фізично розвинутими. Для недостатньо розвинутих дітей передбачалася відстрочка у відвідуванні школи. Відповідальність за відвідування школи покладалася на тих осіб, які піклувалися про дитину. Якщо ж дитина з якихось причин не навчалася, передбачалось покарання грошовим штрафом розміром до 150 рейхсмарок або позбавлення волі осіб, які повинні піклуватися за дитину. Даним розпорядженням встановлювалася тривалість навчання в межах семи років, будь-яка інша освіта заборонялася. Дозволялося залишати навчання після четвертого класу, якщо в учня виникало бажання йти працювати.

У "Роз'ясненнях для української громадськості" дуже обережно сформульовано положення про семирічне обов'язкове шкільне навчання. Ним передбачено початок навчання у сім років та тривалість: для частини дітей – сім років, для іншої – чотири роки. Особливо старанним та талановитим дітям пропонувалось продовження навчання у професійних училищах, технікумах і інститутах. Далі в роз'ясненні ставляться завдання для вчителів: виховання молоді, яка буде знати і поважати німецьку та українську культуру, дисциплінованої, чесною, з відповідальним ставленням до роботи.

"Директивами про створення системи шкільної освіти в Україні" (1942 р.) передбачалася організація шкільної освіти за іншими правилами. Оголошувалася обов'язкова семирічна освіта з проходженням сільськогосподарської практики учнями сільських шкіл та проходженням практики з ремесел, основ промислового виробництва та адміністрування міськими школярами. Також передбачалось одно-, трирічне навчання в технікумі випускникам старших класів. Відібрані з технікумів учні могли переходити до вищих закладів професійної освіти, і навіть до інститутів. Для осіб німецької національності передбачалось відкриття професійних училищ та технікумів з вивчення сільського господарства та суміжних ремесел, торгівлі, адміністрування та ведення домашнього господарства. Учителів повинні були готувати створені педагогічні навчальні заклади. Для дітей громадян райху передбачалось відкриття німецьких шкіл (народних, спеціальних та повних середніх шкіл) [4: 67].

У період німецької окупації організація навчального процесу передбачала функціонування початкових народних шкіл чотирьох типів: одно-, дво-, три- і чотирьокласних (комплектних). В однокомплектній школі навчалось до 80 учнів. Всі чотири класи вів один вчитель у дві зміни: третій та четвертий класи складали другий відділ і навчалися до обіду; учні, які навчалися в першому і другому класі, складали перший відділ і навчалися після обіду. Навчання української мови та арифметики велось окремо: коли один клас вчився голосно, то другий працював тихо, тобто учні, які вчилися в школі перший рік, засвоювали теоретичний матеріал вивченням вголос. Водночас, учні другого року навчання самостійно опрацьовували новий матеріал. Вивчення інших дисциплін

(природознавство, каліграфія, співи, малювання, гімнастика, ручна праця) відбувалося в кожному відділі спільно. У першому та другому класах вивчалася наука про рідний край. У третьому та четвертому класі вона викладалася на уроках природознавства та мови.

У двокомплектній народній школі учні навчалися у двох класних кімнатах, де з ними працювали два вчителі. Один вчитель вів перший та другий класи, другий вчитель працював з третім та четвертим класами. Навчання в обох класах відбувалося до обіду, але учні першого року навчання розпочинали заняття на одну годину пізніше. Вивчення української мови і арифметики відбувалося позмінно, як і в однокомплектній школі.

Трьохкомплектна школа налічувала трьох вчителів, у розпорядженні яких було по одній класній кімнаті. Діти першого і другого року навчання вчилися окремо, а третього і четвертого – об'єднувалися в один клас. Навчання української мови та математики в третій та четвертих класах велося окремо: коли один клас працював голосно, то другий вів самостійну роботу. Інші предмети викладалися спільно, навчальний матеріал у них повторювався протягом двох років.

У чотирьохкомплектній народній школі учнів кожного класу вчив окремий вчитель. Всі діти вчилися до обіду, а у випадку, коли в приміщенні школи було лише три класні кімнати, то учні першого класу вчилися після обіду [5: 1].

Німецькою владою вимагалось відкривати класи з кількістю учнів не менше як 40. У двокласній народній школі вимагалася чисельність учнів 80-120.

Зміст освіти у середній школі за умов окупації подано в табл. 1.

Таблиця 1.

Учбовий план для середньої школи

		5 клас	6 клас	7 клас
1.	Українська мова	8	7	5
2.	Арифметика	4	2	-
3.	Алгебра і геометрія	2	4	5
4.	Природознавство	3	3	3
5.	Загальна історія	3	2	3/2
6.	Географія	3	2	2/3
7.	Фізика	-	3	3
8.	Хімія	-	-	3
9.	Співи	1	1	1
10.	Малювання і креслення	1	1	1
11.	Гімнастика	1	1	1
12.	Практичні заняття	4	4	4
	Загальна кількість годин	30	30	31

Як зазначає Г. Стефанюк, згідно з постановою райхскомісара України Е. Коха від 12 січня 1942 р. запроваджені за радянської влади навчальні плани, підручники, бібліотеки, а також фільми, картини, карти заборонялися. "Поки не з'являться нові навчальні плани і підручники, запроваджується вільне навчання. Воно обмежується читанням, письмом, рахуванням, фізкультурою, іграми, виробничою і ручною працею. Мова навчання – українська. Російську мову викладати більше не слід" [6: 50].

В українських народних школах як обов'язковий предмет запроваджувалося вивчення німецької мови. Однак у польських народних школах вивчення німецької мови не передбачалося. Серйозною проблемою всіх навчальних закладів окупованої території України була нестача навчальних засобів – зошитів, пер для письма, олівців, таблиць, підручників, адже всі радянські книжки заборонялося використовувати.

Українські народні школи не мали в 1941-1942 навчальному році затверджених німецькою владою навчальних програм. Їх мали виготовити німецькі спеціалісти, однак вчителі самі змушені були розробляти їх. Ця обставина давала, при бажанні, можливість творчого підходу до вибору змісту і методів навчання окремих предметів.

Німецька окупаційна влада вважала, що "нова" українська школа повинна будуватися на національній основі. Спираючись на дозволені німецькою владою твори Т. Шевченка, І. Франка, І. Нечуя-Левицького, С. Руданського, С. Русової, І. Крип'якевича та інших діячів української культури, практично кожен вчитель міг формувати національну свідомість своїх учнів.

Необхідно зазначити, що німецька влада значну увагу приділяла релігійному вихованню учнів. Окупанти вважали, що це позитивно впливатиме на настрої населення. Розпорядженням А. Розенберга всім мешканцям окупованих територій гарантувалася свобода релігійних переконань. У зв'язку з цим шкільна влада постановила обов'язкове вивчення Закону Божого в кожному класі.

Навчальний рік розпочинався обов'язковим молебнем з промовою до дітей і батьків та освяченням шкільних приміщень свяченою водою.

Та в цілому можна зробити висновок, що німецьке керівництво цікавила доля окупованих територій лише під кутом зору успішної реалізації своїх стратегічних планів, а освітні концепції ґрунтувалися на нацистських політичних доктринах. Таким чином, на розвиток освітнього процесу періоду війни впливав економічний аспект. У німецьких лідерів не було чіткої концепції щодо розвитку шкільництва на окупованих територіях, що спричинило появу суперечливих наказів, директив і розпоряджень, які дублювали один одного або анулювали попередні. На вчителів українських шкіл покладалися зобов'язання виховувати у дітей ненависть до більшовизму та повагу і любов до Гітлера. Окупаційна політика нацистської Німеччини спрямовувалася на повне підкорення, денационалізацію та всебічну експлуатацію поневолених народів.

В перспективі намічається комплексне вивчення та об'єктивне висвітлення становища і головних тенденцій розвитку шкільництва Правобережної України в період німецької окупації, аналіз змісту навчально-виховної діяльності української школи досліджуваного періоду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Коваль М. В. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів / М. В. Коваль // Український історичний журнал. – 1993. – № 9. – 146 с.
2. Ленська В. В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України / В. В. Ленська // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – 164 с.
3. Гінда В. В. Освіта в роки німецької окупації в генеральному окрузі "Житомир" 1941–1944 рр. : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 / Гінда Володимир Васильович. – К., 2007. – 223 с.
4. Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті "Україна" (1941–1944) у світлі німецьких документів / Б. Єржабкова ; [пер. з німецької]. – К. : Наук. думка, 2008. – 272 с.
5. Учбові плани та таблиці годин для народних шкіл районів Житомирської області за 1943 р. – ДАЖО, ф. 1153. оп. 1, спр. 36. 8 арк.
6. Стефанюк Г. В. Шкільництво у Західній Україні під час німецької окупації (1941–1945 рр.) : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 / Стефанюк Галина Василівна. – Івано-Франківськ, 2004. – 215 с.

Матеріал надійшов до редакції 07.09. 2010 р.

Дайнюк Л. В. Организация и содержание учебно-воспитательной работы в школах Правобережной Украины в период Великой Отечественной войны.

В статье рассматриваются вопросы влияния нацистской оккупационной политики на школы Правобережной Украины. Особое внимание уделяется идеологическому содержанию образования. Сделаны выводы о главной цели политики нацистов в сфере образования: превращение образования на оружие утверждения "нового порядка".

Daynyuk L. V. Management and Content of Scientific and Educational Work in Right-Bank Ukrainian Schools During the Great Patriotic War.

The article investigates issues connected with Nazi occupational policy influence on the Right-Bank Ukrainian schools. Particular attention is paid to the ideological content of education. The conclusions dealing with the main Nazi policy goal are drawn: to turn education into a vehicle for the "New Order".